

מבט גאוגרפי-היסטורי על עקירה והתיישבות במלחמת העצמאות ולאחריה

דוד טל

ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל,
1948–1950, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב, קריית שדה-בוקר 2001, 379 עמודים

שלושה הישגים עיקריים השיגה ישראל עם תום מלחמתה לעצמאות. ההישג הראשון והמשמעותי היה הצלחתה להוציא אל הפועל את כוונתה להקים מדינה עצמאית בהתאם להחלטת האו"ם מ'29 בנובמבר 1947; ההישג השני היה ההישג הטריטוריאלי. הגאוגרפיה של מדינת ישראל ב'1949 היתה שונה מזו שנוצדה לה על-פי החלטת החלוקה, בזכות רכישות טריטוריאליות שהתנהלו במהלך המלחמה בחלקים שונים של הארץ. קווי שביתת-הנשק, שהיו הגבולות הזמניים של ישראל עם שכנותיה, הנציחו את ההישג הטריטוריאלי הזה; ההישג השלישי היה ההישג הדמוגרפי. על-פי החלטת החלוקה אמורים היו להימצא בתחומי מדינת ישראל כ'450,000 יהודים וכ'300,000 ערבים. בשטח שנמצא מחוץ לתחומי מדינת ישראל שלפי החלטת החלוקה אמורים היו להימצא כ'150,000 יהודים. עם תום המלחמה נמצאו בתחומי מדינת ישראל של הסכמי שביתת-הנשק כ'600,000 יהודים וכ'100,000 ערבים. כותב שורות אלה עסק בהרחבה בדרכים שבהן פעלה ישראל במחצית הראשונה של שנות החמישים כדי לשמר את שני ההישגים האחרונים – הטריטוריאלי והדמוגרפי. הדיון בנושא זה התבסס על היסטוריה צבאית ודיפלומטית, שהיא תחום הידע העיקרי שעל-פיו נבחנו אירועי שנות החמישים גם בעבודותיהם של חוקרים אחרים שעסקו בתקופה ובתוצאות מלחמת העצמאות, ובהם שמעון גולן, בני מוריס, מוטי גולני ומרדכי בר-און.

ארנון גולן מרחיב את מסגרת הדיון כאשר הוא מתאר דרך נוספת שבה פעלה ישראל לשמר את ההישגים הטריטוריאליים והדמוגרפיים של מלחמת העצמאות. את זאת הוא עושה מנקודת המבט של הגאוגרף. עובדת היותו של גולן גאוגרף ולא היסטוריון חשובה להבנת דרך הראייה שלו יותר משהיא ניכרת בשיטת עבודתו. עבודת הדוקטור, שעל בסיסה עובד הספר הנוכחי, יכולה היתה להתקבל ללא היסוס גם במסגרת חוג להיסטוריה. מה שמייחד את הספר הוא גישתו המחקרית של גולן, הבוחן את השינויים שהתרחשו בגאוגרפיה הארץ-

ישראלית במהלך מלחמת העצמאות ואת משמעותם מבחינת ההיסטוריה הישראלית החדשה. במוקד הדיון נמצא השינוי הדרמטי שהתחולל בנוף הארץ במהלך מלחמת העצמאות, או מלחמת 1948, עם בריחתם וגירושם של מאות אלפי פלשתינאים מבתיהם. מרוני גבאי ומבני מוריס למדנו על הממד האנושי והפוליטי של יצירת בעיית הפליטים, ובעיקר על ההחלטות הפוליטיות והצבאיות שהביאו לגירוש ועל מה שקרה לקורבנות הגירוש בשל התהליך שהביא לגירושם. מגולן אנו למדים על המשמעות הפיזית שנודעה ליצירת בעיית הפליטים ולתוצאותיה, ועל הדרך הפיזית שבה הוצאו אל הפועל מה שראויות להיחשב מסקנות שהתבקשו מן ההחלטות הפוליטיות שיצרו את בעיית הפליטים. כלומר, בניגוד לגבאי ולמוריס, שהתרכזו בעיקר בתיאור גורלם של הפלשתינאים, במלחמתם ובתוצאותיה, גולן מתרכז בשינויים שהתרחשו בנוף ובמרחב בעקבות בריחתם וגירושם של הפלשתינאים. אך לא רק בכך החידוש בגישתו של גולן; הוא מחדש גם במובן זה שהוא בוחן את היווצרותה של בעיית הפליטים בשתי הקהילות – היהודית והערבית – ומראה כיצד שתי התופעות נשורו זו בגורלה של זו. בעיית הפליטים נוצרה בראש ובראשונה בשל הימצאותם של אזרחים – יהודים וערבים – בטווח הרובים של שני המחנות. כך, כמעט באופן אינסטינקטיבי, החלו אזרחים להימלט משכונות הספר במקומות שנוצר בהם חיכוך מזוין, בעיקר בערים המעורבות. אותם אזרחים נמלטו אל תוך העיר פנימה, אל מחוץ לטווח הרובים והמתנקשים, והנהגות שתי הקהילות נאלצו להתמודד עם בעיית הפליטים שנוצרה עקב כך. היקפה של הבעיה, השלכותיה ודרכי ההתמודדות עמה היו בסופו של דבר פועל יוצא של מבנה הקהילה. בתוך זמן קצר הסתבר שמה שהפך בחברה הפלשתינאית לבעיה בעלת השלכות היסטוריות, נפתר בחברה היהודית באמצעות טיפול שיטתי של המוסדות הרשמיים. דא עקא, עד מהרה הסתבר גם כי דרך הטיפול של המוסדות המאורגנים היהודיים נסמכה על הדרך שבה טיפלו הפלשתינאים בבעיית הפליטים שלהם, כך שלמעשה גם דרך הטיפול הישראלית היתה בעלת השלכות היסטוריות.

פליטים יהודים גדשו את מרכזי הערים בירושלים, בתל-אביב ובחיפה כבר במרוצת דצמבר 1947, בסמוך להתלקחות הקרבות בין היהודים לפלשתינאים, והתופעה נמשכה גם בחודשים הבאים – בין ינואר לאפריל 1948. על-פי גולן, מספרם הכולל של הפליטים היהודים הגיע במהלך המלחמה לכ-72,000 נפש. בירושלים טיפלו המוסדות בכ-3500 פליטים שנמלטו מבתיהם בעיר אך גם מהשכונות שמחוצה לה ומן העיר העתיקה. נוסף על כך ברחו מירושלים עוד כ-5000 פליטים יהודים, שגם בעייתם הצריכה פתרון. בתל-אביב נמצאו כ-7000 פליטים יהודים. מספרם של הפליטים היהודים היה כמובן קטן בהרבה מזה של הפליטים הפלשתינאים, שהאומדנה המתונה ביותר שלהם עומדת על סך של כ-700,000 נפש.

ההתמודדות עם בעיית הפיכתם של תושבים לפליטים מלמדת בראש ובראשונה על מבנה החברה, וכאן, אף שגולן איננו מדגיש עניין זה, אפשר לראות בכירור את ההבדל בין החברה היהודית לחברה הפלשתינאית. לעומת המערכת הפלשתינאית, שקרסה מיד בתחילת הקרבות, התמודדה המערכת היהודית עם בעיית הפליטים גם באמצעות פעילות שנועדה למנוע את היווצרותה, אך גם באמצעות מציאת פתרונות למצוקתם של הפליטים. כך, למשל, מתאר

גולן כיצד פעלה ההנהגה המקומית בירושלים כדי לאלץ את תושבי שכונות הספר להישאר במקומותיהם, אך בה־בעת התמודדה גם עם בריחתם של התושבים מבתיהם וסיפקה להם פתרונות חלופיים. מצב עניינים זה היה נכון הן ברמה המקומית והן ברמה הארצית, שנמצאו בה פתרונות לא רק לתושבי הערים שנמלטו מאזורי הקרבות שבתוך הערים, אלא גם לתושבים יהודים שברחו ממקומות מושבם. הפתרון שנמצא – וכאן מתאר גולן את התהליך בפירוט ובדקדקנות – היה שיכון הפליטים היהודים בבתי הפלשתינאים הבורחים.

תהליך זה, שהיה הגורם המרכזי לשינוי הנוף הארץ־ישראלי של תקופת טרום מדינת ישראל, התנהל מלמטה ומלמעלה: פליטים יהודים פלשו לבתים נטושים מחד גיסא, ופעילות עירונית וממשלתית מתוכננת כיוונה אותם לפתרון זה מאידך גיסא. ממדי התופעה חרגו מהמרחב העירוני והתפשטו גם אל המרחב הכפרי. הם חרגו גם מימי המלחמה ונמשכו אל מעבר לה, אל ראשית שנות החמישים (ספרו של גולן סוקר את השנים 1948-1950). הבתים והכפרים הערביים הנטושים שימשו לא רק את הפליטים היהודים של מלחמת 1948, אלא גם את העולים החדשים שמילאו את הארץ בשנים 1949-1951. בדרך זו התמודדה ממשלת ישראל עם שתי בעיות: נמצא מקום ליישב את העולים, שהכפילו בתוך זמן קצר את אוכלוסיית מדינת ישראל, ובאותה עת נחסמה הדרך לחזרתם של הפליטים לבתיהם. בכך הוגשמה מדיניותה המוצהרת של ממשלת ישראל משעה שזוהו תופעות הבריחה והגירוש של ערביי ארץ־ישראל – מדיניות שגרסה שלא תתאפשר חזרתם של הפליטים לתחומי מדינת ישראל. הפליטים היהודים והעולים החדשים נטלו חלק פעיל בעיצובו מחדש של הנוף, ששינה את פניו, עם התרוקנותה של מדינת ישראל ממרבית תושביה הערבים.

גולן מצביע על תופעה מעניינת בתפרושת אזורי ההתיישבות היהודיים לאחר המלחמה בהצביעו על זיקתה למרחבי ההתיישבות הערביים, שנותרו ריקים. הכפרים הערביים קמו על־פי היגיון כלכלי בסיסי, בצמוד למשאבים זמינים שאפשרו את קיומם: אזור מוגן, מקורות מים וקרקעות שניתן לעבדן. נתונים אלה הביאו להקמתם של יישובים יהודיים בסמוך ליישובים הערביים או במקומם. ההתיישבות היהודית באותם מקומות נועדה גם למנוע אפשרות של חזרת הפליטים לבתיהם, ברוח המדיניות שהוצגה לעיל. הגורם השלישי שיצר סמיכות וזהות בין מרחב ההתיישבות הערבי (שהתרוקן מתושביו) לבין מרחב ההתיישבות היהודי היה כלכלי־חברתי. ממשלת ישראל היתה צריכה לדאוג לשיכונם, להזנתם, לפרנסתם ולמילוי צורכיהם של כ־400,000 עולים וכ־70,000 פליטים יהודים בתוך ארצם. הרכוש הנטוש ענה על חלק מן הדרישות האלה, ואפשר פתרונות מהירים וזמינים יחסית לבעיות שנוצרו. גם בתהליך זה התנהלה הפעילות שיזמו השלטונות במקביל לפעילות במישור הפרטי: בצד היוזמה הממשלתית בתחום זה נמצאו גם פרטים שפעלו על דעת עצמם והשתלטו על רכוש ועל קרקעות. לעתים מזומנות זכתה היוזמה הפרטית הזאת לגושפנקה ממשלתית בדיעבד.

ההשתלטות על רכוש ועל בתים התנהלה בדרך־כלל במרחב העירוני, וכמעט לא היתה קיימת במרחב הכפרי הערבי. כלומר, מעטים היו המקרים שמתיישבים יהודים התיישבו ממש בכפרים ערביים נטושים. הסיבה לכך, טוען גולן, היתה 'אידיאולוגית־תרבותית'. אם

דגם הכפר הציוני הושתת על תבניות מרחביות שמקורן באידאולוגיות חברתיות ובארכיטקטורה אירופית מודרניסטית, הרי היישובים הערביים הכפריים היו בנויים על-פי תבנית מסורתית מזרח תיכונית (עמ' 261). מתוך כך דחתה הציונות את מודל הכפר הערבי – שהיה מודל של חברה כפרית, בתר-מודרנית – בבקשה לבנות מודל של חברה מודרנית ומתקדמת. לפיכך נמצא הפתרון למצוקת הפליטים היהודים לא ביישוב הכפרים הנטושים, אלא בהריסתם ובבנייתם מחדש, גם אם משמעות הדבר היתה יישובם של המהגרים היהודים והפליטים היהודים המקומיים במגורים זמניים ובמאהלים. אותה שיטה ננקטה גם במקרה של שטחי העיבוד החקלאיים הערביים. אלה עובדו בידי בעליהם המקוריים בשיטה האינטנסיבית, שנחשבה פרימיטיבית. ההתיישבות החקלאית היהודית של אחר המלחמה הרסה את המבנים החקלאיים המסורתיים והקימה במקומם שטחי עיבוד מודרניים. התוצאה של כל התהליכים הללו, מסכם גולן, היא ש'המרחב הערבי לשעבר נמחה כמעט כליל מעל פני האדמה ונשאר בגדר גאוגרפיה מדומיינת המקובעת בתודעתם של הפלשתינאים שנים רבות לאחר מכן ועד עצם היום הזה' (עמ' 266).

בשל גישתו, בשל הדרך שהוא מספר את סיפורו, בשל העומק והאינטנסיביות של מחקרו, הבאים לידי ביטוי במשרעת הרחבה של המקורות שעשה בהם שימוש, ספרו של גולן הוא ספר ראוי וחשוב. אך הוא כזה גם משום שגולן מרחיב את היריעה בספרו על אירועים שעד כה סופרו בעיקר מפי היסטוריונים צבאיים ודיפלומטיים. הרחבת היריעה מעשירה את המחקר ומפרה אותו, ותרומו של גולן לכך ברוכה.